

Joanna Getka

Uniwersytet Warszawski

BIAŁORUSKI I UKRAIŃSKI WARIANT PROSTEJ MOWY XVIII WIEKU
CZY BIAŁORUSKA I UKRAIŃSKA PROSTA MOWA XVIII WIEKU?
(NA MATERIALE RUSKOJĘZYCZNYCH TEOLOGII MORALNYCH
Z SUPRAŚŁA, UNIOWA I POCZAJOWA)

Wstęp

Postawiony w tytule niniejszego artykułu problem badawczy budzić powinien od razu parę pytań: czy – wobec funkcjonującego w nauce aksjomatu o upadku kultury starobiałoruskiej i staroukraińskiej w XVIII wieku i odrodzeniu się współczesnych kultur / języka literackiego białoruskiego i ukraińskiego na bazie języków ludowych w XX/XIX wieku ogóle można mówić o prostej mowie XVIII wieku? Czym była prosta mowa? Jakie pełniła funkcje? Czy był to jeden system językowy? Czy można wskazać wariant białoruski i ukraiński prostej mowy w XVIII wieku (czy wręcz białoruską i ukraińską prostą mowę)? I jeszcze: czy typy te można zilustrować na podstawie druków bazyliańskich?

By przybliżyć się do odpowiedzi na dane pytania należy określić rozumienie terminu prosta mowa, przy uwzględnieniu trwającej wiele lat dyskusji naukowej dotyczącej zarówno prostej mowy, jak i rozróżnienia zabytków starobiałoruskich i staroukraińskich. Dane te należy skonfrontować z informacjami zawartymi w drukach bazyliańskich w języku ruskim/prostym.

Dodatkowo, aby odpowiedzieć na tak sformułowane pytanie badawcze, należy postawić dwie ważne badawcze hipotezy: na temat funkcjonowania kultury białoruskiej i ukraińskiej w XVIII wieku, oraz o istnieniu w tym okresie prostej mowy, która występowałaby w dwóch odmianach: białoruskiej i ukraińskiej. Wbrew temu, co uważa się niejednokrotnie w trakcie badań kultury białoruskiej i ukraińskiej, wiek XVIII nie stanowił swoistej „dziury” w rozwoju tych kultur i języków. Był zauważalny zastój spowodowany różnymi czynnikami, lecz prosta mowa XVIII wieku rozwijała się i stanowi jeden z etapów w rozwoju języka białoruskiego i ukraińskiego. Na podstawie druków ruskojęzycznych (w prostej mowie) – przy uwzględnieniu dialektalnej specyfiki w ramach każdego z arealów językowych – można wyznaczyć warianty białoruski i ukraiński. Idąc tym tropem, można założyć, że teksty wydane w bazylikańskiej oficynie supraskiej, znajdującej się w areale gwar białoruskich powinny być w wariancie białoruskim, uniowskie i poczajowskie położone na gwarowym obszarze ukraińskim – w wariancie ukraińskim. Wskazany materiał źródłowy stanowi pretekst do wznowienia dyskusji na temat prostej mowy.

Wydania ruskojęzycznej teologii moralnej jako źródło do badań prostej mowy

Jednym z postanowień Synodu Zamojskiego było podjęcie intensywnej pracy nad poprawą poziomu świadomości religijnej ludu, w czym miało pomóc przygotowanie katechizmu, napisanego w zrozumiałym dla odbiorców języku ruskim, pomocnego parochom w prowadzeniu misji. Taka właśnie jest geneza wydanej już w 1722 roku w Supraślu książki, pt.: *Собраніе припадкоу краткое і духовнымъ особомъ потребное*. W założeniu była ona kierowana do duchownych unickich oraz osób „sposobiących się” do stanu kapłańskiego i miała być rozdawana duchownym w celu ich edukacji¹.

¹ *Собраніе припадкоу краткое і духовнымъ особомъ потребное*, Унів 1732, wstęp.

Książka ta, wielokrotnie drukowana w ciągu XVIII wieku również w innych zakładach typograficznych², wyszła minimum siedem razy spod pras drukarni bazylikańskich w Supraślu, Uniowie i Poczajowie. W Supraślu ukazało się:

- 1) *Собраніе прыпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное...*, 1722³ (SP.1722) oraz:
- 2) *Краткое сословіе науки...*, 1759 (KS. 1759), stanowiące końcową część *Sobranija...*, zawierającą wykład wiary katolickiej, kredo, podstawowe modlitwy.

W Uniowie wyszły:

- 1) *Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное...*, 1732⁴ (SP.1732),
- 2) *Поученіе о с[вя]тихъ тайнах...*, 1745⁵ (POST. 1745).

W Poczajowie zaś:

- 1) *Богословіа нравоучителная...*, 1751⁶ (BN.1751),
- 2) *Богословіа нравоучителная...*, wyd. 2, 1756⁷ (BN.1756) oraz
- 3) *Богословіа нравоучителная...*, 1787⁸ (BN.1787).

Poza tym, w Poczajowie ukazały się również kilkakrotnie teksty o zbliżonym tytule (*Богословіе нравоучителное повсемственное*⁹), ale nie będą

² Np. we lwowskiej drukarni bractwa przy katedrze Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w 1752, 1756 i 1760: *Богословіа нравоучителная, содержащая в себѣ Поученіе о святыхъ тайнах, о добродѣтеляхъ богословскихъ, о заповѣдехъ Божіихъ и церковныхъ, о грѣхахъ, о казняхъ и карахъ церковныхъ в кратцѣ собранное, особомъ духовнымъ, наипаче же Пресвитерамъ парохіалнымъ и до сана Іерейскаго готовяүимся благопотребное...*, Львів 1752.

³ *Собраніе прыпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное...*, Супрасль 1722.

⁴ *Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное...*, Унів 1732.

⁵ *Поученіе о с[вя]тихъ тайнах, о добродѣтеляхъ б[о]гословскихъ, о заповѣдехъ Б[о]жіхъ, о заповѣдехъ церковнихъ...*, Унів 1745.

⁶ *Богословіа нравоучителная...*, Почаїв 1751.

⁷ *Богословіа нравоучителная...*, Почаїв 1751.

⁸ *Богословіа нравоучителная...*, Почаїв 1787.

⁹ Павел Гавриїл Антоїне, *Богословіе нравоучителное повсемственное...*, Почаїв 1776; Павел Гавриїл Антоїне, *Краткое на краткія вопросы и отвіти способомъ катихізма...*, Почаїв 1776; Антоїне Павел Гавриїл, *Богословіе нравоучителное*,

one przedmiotem analizy w niniejszym artykule ze względu na ich cerkiewnoślowiański język.

Treść wydań teologii moralnych zasadniczo się nie zmieniała. Kolejne edycje różnią się jednak nieco pod względem budowy od pierwszego wydania *Sobrania...* (1722), składającego się z piętnastu rozdziałów. Wydanie uniowskie z roku 1732 pod podobnym tytułem (*Sobranie...*) zostało skrócone. Z pierwotnych piętnastu rozdziałów usunięto dwa: rozdział dziewiąty na temat obowiązków i praw biskupów, archimandrytów, zakonników i mniszek oraz rozdział czternasty o kontraktach, tj. umowach. Treść tych rozdziałów przywrócono w kolejnych wydaniach, poczynając od uniowskiego z roku 1745, kiedy to tekst poddano również dokładnej redakcji językowej. Usunięty wcześniej dziewiąty rozdział połączono z bliskim mu tematycznie rozdziałem ósmym (o sakramencie kapłaństwa), zmieniono także strukturę tekstu: został podzielony na IV części: I odpowiada rozdziałom 1–11 *Sobrania...* (1722), II część stanowi rozdział 12. tej edycji, III – rozdziały 13. i 14., a IV – rozdział 15. wydania z Supraśla.

Charakteryzując gatunek tekstu, Margarita A. Korzo, zauważa, że praca ta nie wzorowała się na wcześniejszej tradycji wschodniochrześcijańskiej, ze względu na brak w niej odwołań do dzieł o opisanym wyżej układzie i treści. Jej analiza pozwala ją usytuować w tradycji katolickiej (tzw. *Institutiones morales*¹⁰). Teksty te służyły jako podręczniki z zakresu teologii moralnej i poruszały ogólne kwestie sumienia, prawa, grzechu, zawierały wykład przykazań i sakramentów, które były traktowane jako *środki zaradcze przeciwko grzechom* (co tłumaczy budowę tych książek: rozdział o sakramentach następował po charakterystyce przykazań i różnych rodzajów grzechów) i – co oczywiste – jako pomoc do osiągnięcia celu ostatecznego¹¹.

Почаїв 1779, *Краткое на краткия вопросы и ответы способом катихизма...*,
Почаїв 1788; *Богословіє нравоучителное...*, Почаїв 1793.

¹⁰ M. A. Korzo, „*Sobranie pripadkov kratkoe*” (*Supraśl 1722*) na tle katolickich, siedemnastowiecznych *Institutiones morales*, [w:] *Dziedzictwo unii brzeskiej*, Lublin–Supraśl 2012, s. 23–33, 29.

¹¹ Tamże, s. 29.

Pierwowzorem *Sobrania* i jego późniejszych wydań była niewątpliwie praca Leona Kiszki, *Now rożnych przypadkow z pełni doktorow Theologii Moralney ziawiony* (Lublin 1693) przygotowana przez niego wcześniej, gdy był nauczycielem w szkole bazylianów we Włodzimierzu¹². Podobieństwa między tekstami widoczne są na poziomie budowy tekstów, zawartości rozdziałów, a nawet tytułu, w którym *Sobranie pripadkov* może stanowić odpowiednik wersji polskojęzycznej: *Now rożnych przypadkow*.

Kolejne edycje teologii moralnej, jednej z najważniejszych greko-katolickich wykładni w zakresie spraw dogmatycznych i edukacji moralnej czytelników, stanowią doskonałe źródło badań nie tylko tradycji unickiej, ale – ze względu na język, który miał być dostosowany do potrzeb odbiorców – do analizy stanu prostej mowy w XVIII wieku.

Prosta mowa

Sprawa nie jest jednak wcale łatwa ani jednoznaczna, bo wbrew prowadzonej przez ponad wiek dyskusji naukowej wciąż nie ma jednego i jednoznacznego określenia czym była prosta mowa. Badacze spierają się nie tylko o nazwę tego języka, ale i jego funkcje, geografie występowania oraz genezę. Trudno się przy tym oprzeć wrażeniu, że dyskusja ta przybiera niekiedy charakter spekulacyjny, a przez to wręcz jałowy¹³. Przyczyną tego może być dążenie do systematyzacji tego zjawiska w paradygmacie współczesnej nauki i zgodnie z jej klasyfikacją, bez uwzględniania rozumienia i funkcji terminów, które stosowali ówczesni pisarze (podejście takie zostało już dawno zarzucone w naukach społecznych, dzięki czemu np. termin „naród”

¹² Tamże, s. 25–28.

¹³ Szerzej na temat tej dyskusji: J. Getka, *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant „prostej mowy” końca XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Seria Druga: Europa, Warszawa 2012; J. Getka, *Białoruski? Ukraiński? Uwagi o metodologii klasyfikacji źródeł powstałych na ziemiach białoruskich i ukraińskich w XIV–XVII ww.*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 4/2010, s. 50–67.

w XVIII wieku wiąże się z kategoriami politycznymi, nie zaś – w dzisiejszym rozumieniu – z etnicznymi). Dobrze to obrazuje sama dyskusja na temat określania języka, którym posługiwali się Rusini wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej. Mając dość dobrą świadomość językową i umiejętność rozróżniania dialektów i gwar lokalnych XVI- i XVII- i XVIII-wieczni pisarze pochodzący z ziem (wedle dzisiejszego podziału) białoruskich i ukraińskich, język, w którym pisali swoje teksty nazywali ruskim¹⁴ (też: zacnym ruskim), prostą mową¹⁵ a również prostym ruskim dialektem¹⁶ i prostym językiem ruskim¹⁷.

Język ten był przez ponad dwa wieki oficjalnym językiem Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL). Dokumentują go teksty o charakterze urzędowym (gramoty, pozwy, przywileje, ustawy, statuty, porozumienia, kroniki sądowe, kroniki dworskie z czasów panowania Kazimierza Wielkiego, Jagiełły, Olgierda, Witolda, Zygmunta Kiejstutowicza, Kazimierza Jagiellończyka¹⁸),

¹⁴ Por. na przykład *Katechizm z 1562 roku*: „Катихизисъ, то есть, наука стародавняя ѿ(т) светого писма, для простыхъ людей языка руского въ питаніяхъ и ѿ(т)казѣхъ събрана”, A. Fałowski, *Najstarsze katechizmy zachodnioruskie*, [w:] *Język ukraiński. Współczesność – historia*, red. D. Buczko, H. Martynowa, Lublin 2004, s. 185–192; czy: *Ewangeliarz z 1616*: „Казаня... теперъ ново, з грецкого и Словенского языка на Рускі й преложеныи”, A. Fałowski, *Język ruskiego przekładu Katechizmu Jezuickiego z 1585 roku*, „*Studia Ruthenica Cracoviensia*” 2003, nr 2, s. 12. Por. też: *Ewangelie Wasyla Ciapińskiego*; zob. *Анталогія даўняй беларускай літаратуры XI-першая палова XIII стагоддзя*, рэд. В. А. Чамярыцкі, Мінск 2003, s. 405; Е. Ф. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, [w:] *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 253–263.

¹⁵ Por. wstęp Chodkiewicza do *Ewangeliarza z 1569 roku*: „Помислили же быль есми и се, ижебы сію книгу, вырозумѣнія ради простыхъ людей преложити на простую молву, за: Евфимий Фѣдорович Карский, *Что такое...*, dz. cyt., s. 253–263.

¹⁶ por. *Leksykon Pamwy Beryndy*; zob. У. В. Аніченка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, s. 12.

¹⁷ Por. *Ewangelie Kalista 1616*: „Теперъ зась през незнаемость и неумѣетность языка словенского многимъ мало потребенъ и непожитеченъ ставшися знову переложенемъ его на языкъ нашъ простый рускій”, за: У. В. Аніченка: *Беларуска-ўкраінскія...*, dz. cyt., s. 12.

¹⁸ Na przykład *Wiślicki statut 1347* (tłumaczony z łaciny), *kroniki sądowe króla Kazimierza Jagiellończyka (1468)*, *Statuty WKL 1529, 1566, 1588*, *Metryka*

ale także teksty literackie zarówno o charakterze religijnym jak i świeckim. W przyjętych współcześnie opracowaniach język ten nazywa się często starobiałoruskim¹⁹ bądź staroukraińskim²⁰ (ze względu na miejsce powstania zabytku, pochodzenie twórcy i – co najważniejsze – zaznaczone w zabytkach cechy językowe). Powoduje to pewien zamęt: powstaje bowiem wrażenie, że na każdym z tych obszarów dialektalnych funkcjonowały co najmniej dwa, jeśli nie trzy (jeśli przyjąć twierdzenia o równoległym występowaniu języka ruskiego i prostej mowy) systemy językowe / tradycje literackie.

Zamęt pojęciowy pogłębiają pojawiające się współcześnie teorie, wedle których ruska i prosta mowa stanowią swoiste warianty funkcjonalne. Władimir Miakiszew twierdzi na przykład, że o ile termin język ruski został stworzony przez ówczesne elity intelektualne dla odróżnienia swojego języka od polszczyzny, to prosta mowa stała w opozycji do cerkiewszczyzny²¹. Teorie te sugerują istnienie dwóch systemów: języka ruskiego i prostej mowy, których wyróżnikiem miałyby być różne ich zastosowanie. Prosta

WKL, tj. liczne oficjalne dokumenty (sejmowe, rządowe itp.), powstałe w XIV i XVIII wieku.

¹⁹ E. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, dz. cyt., s. 253–263, 262; Я. Станкевіч, *Гісторыя беларускага языка*, Вільня 1939, s. 4. W pracach A. Żurawskiego czy U. Świażyńskiego występują też określenia, wzbogacone o dodatkowe epitety: *literacki czy literacki-pisany*, por. A. Журавский, *Деловая письменность системе старобелорусского языка*, «Восточнославянское и общее языкознание» 1978, s. 185–191; У. Свяжынскі, *Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага*, „Metriciana”, vol. I, Мінск 2001, s. 109–111.

²⁰ P. Żytecki określał ten język jako *małoruski ksiązkowy*, por. П. Житецький, *Очерк літературной історіі малорусскаго наречія въ XVII и XVIII вв.*, ч. 1, Киев 1889, s. 40; inni badacze ukraińscy nazywali go m.in. *ukraińskim językiem literackim*, *ukraińskim językiem pisanym*, *staroukraińskim językiem literacko-pisanym*, por. (odpowiednio) I. Огієнко, *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол*, Варшава 1930; M. Łesiów, *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*, „Slavia Orientalis” 1965/3, s. 347; Л. Гумецька, *Якій з трьох назв західноруської літературної мови XV–XVII ст. – західноруська, староукраїнська, старобілоруська слід віддати перевагу або як ці назви диференціювати у вживанні*. „Філологічний збірник”, Київ 1958, s. 334; tejsze: *Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода*, «Вопросы языкознания» 1965/2, s. 42.

²¹ W. Miakiszew, *Język Statutu Litewskiego 1588 r...*, dz. cyt., s. 38–39.

mowa była w tym ujęciu językiem literatury, język ruski zaś – językiem kancelarii i aktów prawnych (m.in. Pawło Pluszcz, Władimir Miakiszew, Michael Moser)²². Pokrywa się to po części z teorią gatunkowej dyferencjacji cech językowych zabytków, wedle której w piśmiennictwie administracyjno-prawnym dominują cechy białoruskie, w tekstach literackich zaś – ukraińskie²³. Zakres użycia terminu „język ruski” był przy tym według W. Miakiszewa szerszy: występuje zarówno w tekstach literackich jak i prawnych²⁴.

Równolegle funkcjonuje pogląd, że prosta mowa stanowiąca kontynuację języka ruskiego była używana na ziemiach ukraińskich po XVI w. (P. Pluszcz, Jurij Szewelow²⁵). Powyższe spostrzeżenia nie znajdują jednak pełnego pokrycia ani w wypowiedziach dawnych autorów, ani w tekstach z tego okresu, w których – niezależnie od przynależności gatunkowej i czasu wydania – określenia prosta mowa czy język ruski są używane zamiennie.

Większość badaczy rozciąga zasięg prostej mowy na ziemiach białorusko-ukraińskie uznając ją za twór ponadregionalny, zrozumieli przez Białorusinów i Ukraińców²⁶. Jako język ponadregionalny prosta mowa musiała być w jakiejś części wytworem sztucznym. Opisując ją, Borys Uspienski

²² Sam epitet „prosta” czynił niemożliwym wykorzystanie *mowy* w dokumentach oficjalnych. М. Мозер, *Что такое простая мова?*..., dz. cyt., s. 237; П. Плющ, *До питання про так звану «просту мову» XVI–XVIII ст. на Україні*, [w:] *Питання історичного розвитку української мови*, Харків 1962, s. 27–34, W. Miakiszew, *Язык Статуту Литовского 1588 r...*, dz. cyt., s. 38–39.

²³ W. Miakiszew, *Язык Статуту Литовского 1588 r...*, dz. cyt., s. 33.

²⁴ Tamże, s. 38–39.

²⁵ „*Ruska mowa*”, w *rzeczywistości była wspólnym językiem literackim dla Białorusinów i Ukraińców...*, *funkcjonującym w XIV–XVI ww., aż do pojawienia się na Ukrainie tzw. „prostej mowy”*. Por. П. Плющ, *Історія...*, s. 140; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, переклад з англійського видання Сергія Вакуленка та Андрія Даниленка (Shevelov G. Y., *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979), Харків 2002, s. 719.

²⁶ Por. М. Мозер, *Что такое простая мова?*, dz. cyt., s. 211, por. też: W. Miakiszew, *Язык Статуту Литовского 1588...*, dz. cyt., s. 20, 38–39; Л. Гумецкая, *Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода*, «Вопросы языкознания» 1965, № 2, s. 44; K. Morita, *Związek prostej mowy na dawnych Kresach Wschodnich z prostą mową w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne*, [w:] *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniostowiańskim*, Z. Abramowicz (red.), „*Studia Sławistyczne*” 3, 2002, s. 147–153; В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говірок у XVI–XVII ст. Монографія*,

zauważa, że różni się ona zarówno od cerkiewszczyzny, jak i żywego języka Białorusinów i Ukraińców²⁷: „prosta mowa daleka jest tak od cerkiewno-słowiańszczyzny, jak i żywych języków białoruskiego i ukraińskiego. Jednak język ten, w odróżnieniu od języka cerkiewnosłowiańskiego, zawiera niepodlegający dyskusji substrat języka mówionego, który podlega sztucznemu „uliteraturowieniu” dzięki – po pierwsze cerkiewizacji, po drugie – polonizacji. Idąc tym tropem – można wydzielić dwa typy prostej mowy – ukraiński i białoruski: ukraiński wariant jest bardziej scerkiewizowany, białoruski – spolonizowany”²⁸.

Próbując dokonać syntezy toczącej się dyskusji naukowej, uwzględniając zarazem świadectwa tekstów i ich autorów można stwierdzić, że fakt przemiennego nazewnictwa języka swoich utworów może świadczyć o tym, że dla dawnych autorów terminy te były synonimiczne, a język ten był „wytworem własnym” Rusinów, których kultura rozwijała się na pograniczu wpływów chrześcijaństwa wschodniego (z językiem cerkiewnosłowiańskim) i zachodniego (z polszczyzną i łaciną). O równorzędności tych systemów językowych w świadomości ówczesnych pisarzy działających na terytoriach współczesnej Białorusi i Ukrainy, świadczą liczne teksty wydane równolegle w dwóch a nawet trzech językach (np. polskim, ruskim i łacinie).

W tym kontekście najtrafniejszą, a zarazem najprostszą definicją prostej mowy zdaje się być sformułowana jeszcze w połowie XX wieku definicja Tadeusza Lehr-Spławińskiego, Przemysława Zwolińskiego i Stefana Hrabca, wedle której był to „język pisany odrębny od cerkiewszczyzny i polszczyzny przez nasycenie fonetyki i słownictwa elementami żywego języka ludowego”²⁹. Uzupełnić należy ją, jednakże, pewnymi spostrzeżeniami. Po pierwsze: pojęcia prosta mowa i język ruski powinny – śladem dawnych autorów być

Житомир 2006, s. 77; П. Плющ, *Історія...*, dz. cyt., s. 140; В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, Київ 2002, s. 65.

²⁷ Пор. Б. Успенский, *Краткий очерк истории русского языка (XI–XIX стст)*, Москва 1994, s. 68.

²⁸ Тамże.

²⁹ Т. Lehr-Spławiński, P. Zwoliński, S. Hrabec, *Dzieje języka ukraińskiego w zarysie*, Warszawa 1956, s. 30; por. też: A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. 2, Warszawa 1950, s. 358.

traktowane synonimicznie, po drugie zaś – ruszczyzna będąca językiem przodków dzisiejszych Białorusinów i Ukraińców, występowała w formie ustnej i pisanej. Forma pisana – co jest typową cechą języka literackiego – była bardziej opracowana, w związku z czym może sprawiać wrażenie pewnej sztuczności. Było to spowodowane dążeniem do uniwersalizacji zapisu przy świadomości różnic dialektalnych prostej mowy na ogromnym obszarze (czy ściślej: w ramach dwóch areałów dialektalnych, białoruskiego i ukraińskiego) z jednej strony, z drugiej zaś – brakiem norm/kodyfikacji tego języka. Kolejni redaktorzy musieli więc zdawać się na własne wyczuwanie językowe (fonetyczne), każdorazowo (w oparciu o istniejącą tradycję/wydane wcześniej teksty) tworząc normę zapisu konkretnego tekstu. Na marginesie trzeba stwierdzić, że właśnie dlatego niemożliwe jest opisanie tego języka jako jednego systemu, można co najwyżej opisywać poszczególne teksty, które dają obraz tej tradycji piśmienniczej, a na podstawie których można wnioskować na temat stanu żywego języka tego okresu.

Co istotne, naukowcy wskazują, że tradycja piśmiennicza prostej mowy w XVIII wieku wygasa, ustępując miejsca erze literatury w językach narodowych³⁰. Badanie języka ruskojęzycznych tekstów bazylikańskich skłania jednak do weryfikacji tej tezy, sugerując ewolucyjny charakter tej tradycji, nie zaś zastąpienie jej nową tradycją. Świadczą o tym teksty z połowy XVIII wieku, spisane językiem w miarę bliskim do współczesnych języków białoruskiego i ukraińskiego.

Próby klasyfikacji dialektalnej prostej mowy

Nieco innym problemem, związanym z dyskusją na temat prostej mowy jest próba wydzielenia i określenia jej cech regionalnych. Pozostawiając nieco z boku dyskusję na temat charakteru i funkcji tego języka można – na podstawie zachowanych tekstów podjąć próby dokonania jej podziału dialektalnego.

³⁰ М. Мозер, *Что такое простая мова?*, dz. cyt., s. 259.

Punktem wyjścia jest tu termin „zachodnioruski”, zastosowany pierwotnie przez Jefima Karskiego w znaczeniu węższym, dla określenia języka starobiałoruskiego³¹ i skrytykowany przez niektórych uczonych, jako zbyt wąski, nieuwzględniający realiów szerszej wspólnoty językowej³². Zdecydowanie trafniejsza jest w tym kontekście zaproponowana przez Leszka Bednarczuka binarna klasyfikacja wschodniosłowiańskiego obszaru językowego, która została przyjęta w niniejszym artykule. W ramach językowego obszaru Słowiańszczyzny Wschodniej wyróżnia on grupę „wschodnioruską”, uformowaną na terenie Rusi Moskiewskiej, reprezentowaną przez język rosyjski, oraz „zachodnioruską”, formowaną na Rusi Halicko-Wołyńskiej, w Wielkim Księstwie Litewskim i Rzeczypospolitej (Rusi Litewskiej i Koronnej). Grupa „zachodnioruska” rozpada się na dwie podgrupy: północną – białoruską i południową – ukraińską³³. Na marginesie można stwierdzić, że teorię tę można rozciągnąć na większość zjawisk kulturowych na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej. Wspólne funkcjonowanie ziem polskich, białoruskich i ukraińskich w ramach dawnej Rzeczypospolitej oraz wybór religijno-kulturowy (Unia Brzeska) uzasadniają bowiem wydzielenie osobnego obszaru „zachodnioruskiego” o wyraźnie odmiennych tendencjach kulturowych od obszaru wschodniego – rosyjskiego. Termin „zachodnioruski” funkcjonuje zresztą obecnie w naukach społecznych dla zbiorczego określenia ruskich ziem dawnej Rzeczypospolitej.

Co istotne w kontekście rozważań nad prostą mową, wspomniana wyżej językowa grupa zachodnioruska to nic innego jak kolejne współczesne naukowe określenie prostej mowy, która w zależności od użytkowników

³¹ Е. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, [w:] *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 253–263; por. też А. Соболевский, *Лекции по истории русского языка*, Москва 1907, s. 2, 17.

³² Por. np.: S. Kozak, *Z dziejów Ukrainy. Religia. Kultura. Myśl społeczna. Studia i szkice*, Warszawa 2006, s. 130 i nast. Por. też: В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів XVI–XVII ст. Монографія*, Житомир 2006, s. 72–73.

³³ L. Bednarczuk, *Czy istnieją języki zachodnioruskie?*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, M. Kondratiuk, B. Siegień (red.), Białystok 2004, s. 138.

miała różne cechy dialektalne. Sam fakt zróżnicowania dialektalnego prostej mowy w ramach jednego wspólnego systemu językowego nie budzi zresztą sprzeciwu większości naukowców³⁴. Ze względu na fakt występowania w tekstach cech charakterystycznych dla współczesnych języków białoruskiego czy ukraińskiego, już w zabytkach XVII i XVIII-wiecznych nie budzi zastrzeżeń teza o funkcjonowaniu dwóch wariantów prostej mowy, które legły następnie u podstaw języków narodowych.

Białoruscy i ukraińscy uczeni już dawno wskazywali konkretne kryteria językowe, które miały – ich zdaniem doprowadzić do ustalenia przynależności wybranych zabytków do konkretnej spuścizny językowej³⁵. Wymienione przez badaczy wyznaczniki, przy dokładnym statystycznym badaniu frekwencji cech pozwalają ustalić przynależność językową zabytków. Faktycznie jednak, już prześledzenie występowania w tekstach tylko wybranych cech fonetyki języka ukraińskiego, uzupełnionych o analizę występowania cech dystynktywnych białoruszczyzny (ciekanie, dziekanie, akanie itp.) pozwoli na wstępne przypisanie tekstu do konkretnej tradycji piśmienniczej.

Zaproponowane badanie będzie więc dotyczyło analizy występowania następujących zjawisk językowych: 1) złania się artykulacji [i] – [y], 2) zjawiska ikawizmu 3) refleksacji dawnego jać 4) charakterystyki głosek: [r], [c], [t], [d], [p], [b], [v], [m], [n], [l] 5) wzdłużenia głosek wraz z towarzyszącą mu fleksją i -a w Nom. = Acc sg. rzeczowników rodzaju nijakiego.

W efekcie, zgodnie z postawioną w artykule tezą ruskojęzyczne zabytki z Uniowa i Poczajowa powinny odzwierciedlać cechy języka ukraińskiego, a więc ukraiński wariant prostej teksty z Supraśla – wariant białoruski.

³⁴ Л. Гумецька, *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.*, Київ 1958, s. 332–336; І. Огієнко, *Українська літературна мова...*, dz. cyt., s. 89–90; П. Плющ, *Нариси з історії української літературної мови*, Київ 1958, s. 130; П. Плющ, *Історія Історія української літературної мови*, Київ 2001, s. 140; У. Анічєнка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, s. 17.

³⁵ У. В. Анічєнка, *Беларуска-ўкраінскія...*, dz. cyt., s. 22; В. Мойсієнко, *Фонетична система...*, dz. cyt., s. 336; por. też. J. Getka, *Białoruski? Ukraiński? Uwagi o metodologii klasyfikacji źródeł powstałych na ziemiach białoruskich i ukraińskich w XIV–XVII ww.*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 4/2010, s. 50–67.

Warianty prostej mowy w bazyliańskich wydaniach teologii moralnej

Kryteria językowe, opisane dla zabytków XVI-XVII-wiecznych powinny być w pełni zaznaczone także w tekstach XVIII-wiecznych, dlatego prześledzenie ich występowania w kolejnych redakcjach jednego tekstu – ruskojęzycznej teologii moralnej – wydaje się być w pełni uzasadnione.

Sprawa nie jest jednak aż tak oczywista ze względu na konkretne problemy metodologiczne. Analizowane poniżej cechy językowe nie występują w równym natężeniu we wszystkich tekstach. Co więcej, widoczna jest również dysproporcja tekstów poświadczających cechy wybranych areałów językowych: wśród analizowanych tekstów tylko dwa pochodzą z Supraśla, reszta zaś – pięć – z Uniowa i Poczajowa. Dodatkowo, nie wolno zapominać, że ukraińskie cechy językowe notowane są również w poleskich gwarach białoruskich. Badanie języka ruskojęzycznych tekstów bazyliańskich jest utrudnione również ze względu na brak jego kodyfikacji. Rozchwianie zapisów w tekstach można zaobserwować na dwóch płaszczyznach: „poziomej” – równoległe występowanie różnych form w ramach jednego wydania i „pionowej” – polegające na korekcie różnego rodzaju zapisów w późniejszych wydaniach. Zdarzające się różnice w zapisie zjawisk językowych w późniejszych wydaniach tych samych tekstów, oprócz przyzwyczajień językowych redaktora, można tłumaczyć dodatkowo dokładniejszą korektą. Uwidocznia to zwłaszcza *Sobranie pripadkov...* (1722), gdzie końcowa część o dogmatach wiary różni się od wcześniejszych rozdziałów książki: język ma więcej elementów cerkiewnosłowiańskich i mniej cech ruskich. Trzeba przy tym stwierdzić, że wydanie to jest niezbyt starannie opracowane redakcyjnie, być może ze względu na pośpiech, jaki towarzyszył jego przygotowaniu. Nakazano je na Soborze Zamojskim w sierpniu roku 1720, a tekst wyszedł już z datą 1722. Rozchwiania zapisu nie można w tym przypadku tłumaczyć brakiem norm ortograficznych, bo w późniejszych opracowaniach – powstałych również w sytuacji braku jakichkolwiek gramatyk języka – stopień wariantywności jest znacznie niższy. Poza tym, tekst jest uważany za ostatni druk w języku starobiałoruskim; powinien

więc spełniać uzusowe normy zapisu tego języka. Tymczasem – sprzedając nieco opis badań językowych – można stwierdzić, że analiza języka tego druku wykazuje zarazem wiele cech języka ukraińskiego. W efekcie można pokusić się też o tezę dotyczącą próby wydania tekstu specyficznego pod względem językowym, co spowodowało tak duże wahania w ortografii za- bytku. W związku z szybszym przyjęciem Unii przez diecezje dzisiejszych ziem białoruskich (już w XVII wieku) w stosunku do ziem ukraińskich (przyłączenie się do Unii diecezji przemyskiej nastąpiło dopiero pod koniec wieku – rok 1693, diecezji lwowskiej – rok 1700, łuckiej – rok 1702), być może uznano, że wydany w Supraślu zbiorek teologii moralnej powinien być tak zredagowany, by był uznany za „swój” zarówno przez czytelnika z białoruskiego, jak i ukraińskiego obszaru dialektalnego. Nie można więc wykluczyć, że wobec długotrwałego braku poparcia Unii na południowo-wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej, język mógł być jednym z argumentów, który ostatecznie przekonał jej mieszkańców do Unii.

Gdy do Unii przystąpił Klasztor Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Uniowie (1700–1790) i działająca przy nim od XVI wieku drukarnia stała się unicką, wydano tam *Sobranie...* już z lepiej zaznaczonymi ukraińskimi cechami językowymi. Apogeum tego procesu (swoistej „ukrainizacji” tekstu teologii) było wydanie z 1745 roku, w którym cechy języka ukraińskiego są zaznaczone najsilniej. Późniejsze, poczajowskie wydania teologii moralnych zdradzają z kolei stopniową redakcję tekstów w stronę norm piśmiennictwa cerkiewnego. W wydaniu z 1751 roku wciąż silnie zaznaczone są typowe, zwłaszcza fonetyczne cechy języka ukraińskiego, w kolejnych wydaniach (1756, 1787) jest ich wyraźnie mniej. Redakcja kolejnych wydań była zapewne związana z procesem recerkiewizacji tekstów. Język cerkiewnosłowiański stał się w XVIII wieku elementem łączącym Cerkiew unicką z tradycją cyrylo-metodiańską, był ponadto atrybutem niezależności kulturowej od polsko-łacińskiego Zachodu³⁶. Cyrylicka cerkiewszczyzna bowiem – jakkolwiek by to paradoksalnie nie brzmiało – pozwalała w dobrym stopniu odzwierciedlić

³⁶ Ю. Лабынцев, Л. Щавинская, *Некоторые обстоятельства и средства...*, dz. cyt., s. 128 i 129.

cechy żywego języka. Czytelnik musiał być jedynie uzbrojony w odpowiednią wiedzę i wskazówki dotyczące artykulacji wybranych grafemów.

Ukraińskie cechy językowe w wydaniu z 1722 roku mogą być jednak spowodowane również wymową lokalną – wpływem gwar białorusko-ukraińskich, jak i potencjalną redakcją tekstu przez archimandrytę supraskiego i zarazem autora tekstu Leona Kiszkę, związanego także z ziemią wołyńską.

Mimo wskazanych problemów badanie języka kolejnych wydań teologii moralnej nie jest bezzasadne i skazane na porażkę. Niezależnie od dysproporcji tekstów reprezentujących różne areale językowe czy występujące w nich konkretne tendencje zapisu (uniwersalizacja języka *Sobrania...* 1722; cerkiewizacja tekstów poczajowskich z drugiej połowy XVIII wieku) rejestrują one cechy, typowe dla języków białoruskiego i ukraińskiego.

Białoruska/ukraińska prosta mowa w tekstach teologii moralnej

1) Mieszanie liter na oznaczenie [i]–[y], typowe dla zabytków uznanych za ukraińskie, a potwierdzające występowanie polesko-ukraińskiego zlania się artykulacji [i] – [y], w sposób najbardziej jaskrawy odzwierciedla uniowski wydanie *Pouczenie o svjatyh tajnach* z roku 1745, w którym stosowanie litery ы w miejscu etymologicznego [i] i odwrotnie – liter и/ї w miejscu etymologicznego [y] jest zdecydowanie częstsze niż w innych wydaniach teologii moralnych. Zamienne stosowanie grafemów występuje we wszystkich pozycjach, niezależnie od pochodzenia i budowy morfologicznej wyrazów: w przedrostkach, morfemach rdzennych, w przyrostkach i fleksjach.

Znakomicie schemat ten oddaje zapis czasownika być – byti, który w większości wydań ma formę: быти (SP.1722: 13), (BN.1751: 12), (BN.1756: 11), i nast. a w wydaniu z 1745 roku zaś ma postać биты, por.: биты (POST. 1745: 12) i nast. W wydaniu tym końcówki innych bezokoliczników zapisane są najczęściej za pomocą połączenia liter -ты³⁷,

³⁷ Końcówka -ти w tym wydaniu należy do rzadkości, por.: писати (POST. 1745: 30v), хранити (POST. 1745: 109), ясти готовати (POST. 1745: 110v) i in.

a zakończenia partycypliów 3.os. plur. czasu przeszłego za pomocą: -лы, co przy okazji świadczy o stwardnieniu głosek [t] i [l], o czym będzie później. Podobną tendencję wykazują końcówki fleksyjne rzeczowników i innych części mowy: оузнають биты оурядамы церковнымы (POST. 1745: 51), ale: оузнають быти оурядами церковными (SP.1722: 52v), (SP.1732: 52), (BN.1751: 53), (BN.1756: 46), itp.

Być może ze względu na zapis z wydania z roku 1745 niektóre formy w niezmienionej postaci zostały przeniesione do kolejnego wydania: мьты (POST. 1745: 14v), (BN.1751: 14v), mimo że w wydaniach wcześniejszych i późniejszych występują zapisy z и, por.: мьти (SP.1722: 15v), (SP.1732: 16), (BN.1756: 13v), (BN.1787: 17).

Analogicznie – w wydaniu z roku 1745 powszechne jest zastosowanie и w miejscu etymologicznego [y]. Zjawisko jest notowane w prefiksach, pr. абыся выражала (SP.1722: 16), (SP.1732: 16v), ale: абыся виражала (POST. 1745: 14v) i (BN.1751: 14v), (BN.1756: 13v). Zapisy и w prefiksie vy- zostały uznane przez redaktorów późniejszych wydań za prawidłowe. Nie było to jednak bezrefleksyjne przepisanie formy wyrazu z wydania z roku 1745, o czym świadczą zmiany zapisu końcówek, por.: вислухаты (POST. 1745: 29v), przed redakcją: выслухати (SP.1722: 31v), (SP.1732: 32) i późniejsze: вислухати (BN.1751: 30v), (BN.1756: 27), (BN.1787: 37).

W efekcie, typowe dla języka ukraińskiego oraz gwar przejściowych ukraińsko-białoruskich zlanie się [y] (szereg tylny) i [i] (szereg przedni) w jeden dźwięk (szereg przedni, wysoki) w wydaniach teologii moralnej odzwierciedlone jest w różnym natężeniu. Pierwsze wydanie tekstu – supraskie i bliskie mu kolejne uniowskie zjawisko odzwierciedlają dość słabo, podczas gdy kolejna edycja uniowska z 1745 roku ukazuje je w pełni. Jego redaktorzy poza drobną reorganizacją treści postanowili zapewne dostosować ortografię tekstu do miejscowej wymowy. Działania te okazały się chyba zbyt śmiałe dla redaktorów poczajowskich, którzy nierzadko poprawiali je w kierunku zgodności z normą piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego.

2) Wydania bazylikańskie dostarczają przykładów typowego dla fonetyki ukraińskiej zjawiska ikawizmu. Świadczą o tym nieliczne formy, w których zapisano і/i/и w miejscu etymologicznych e bądź o: всьй всіленньй

(POST. 1745: 90), ale: всѣй вселеннѣй (SP.1722: 90v), (BN.1751: 105), (BN.1756: 91v). Ikawizm jest odzwierciedlony również pośrednio poprzez zastosowanie grafemu ь na miejscu etymologicznych [*o], [*e] w sylabach nowo zamkniętych, co sugeruje, że i w tych przypadkach artykulacja dźwięku zapisanego danym grafemem jest zbliżona do [i].

Warto wspomnieć o prawidłowości, zauważalnej w kolejnych wydaniach teologii moralnych. Zapisy, sugerujące wymowę [e] zgodną z etymologią, występują w wydaniu supraskim. Były one przy tym zapewne zgodne z miejscową artykulacją. W wydaniach późniejszych, w miejscu wcześniejszego grafemu e wstawiono już literę ь, ponieważ zdawano sobie sprawę, że jest ona wymawiana różnie w zależności od regionu. Dawało to szansę na artykulację grafemu zgodnie z miejscową tradycją, co w warunkach wydań poczajowskich czy uniowskich mogło być odebrane jako sugestia artykulacji ь w tych wyrazach jako [i]: лекарства (SP.1722: 2)x2, ale: лѣкарства (SP.1732: 2v), (POST. 1745: 1v), (BN.1751: 1v), (BN.1756: 2), до поколеня (SP.1722: 117), ale: до покольня (POST. 1745: 120v), (BN.1751: 138), (BN.1756: 109v).

O artykulacji grafememu ь jako [i] mogą świadczyć również zapisy hiperpoprawne, por.: зерна вѣску (SP.1722: 16), ale: зерна воску (POST. 1745: 15), (BN.1751: 15), (BN.1756: 13v). W przywołanym tu jako odzwierciedlające zjawisko *Sobraniu pripadkov...* (1722), dominują jednak zapisy przymiotnika цалый w różnych formach: цалый (SP.1722: 23v), цалого (SP.1722: 31), цалый (SP.1722: 31), a za wyjątki można uznać nieliczne formy z prawidłowym w danym przypadku zapisem z ь: цѣлая (SP.1722: 28), цѣлости (SP.1722: 73). W kolejnych wydaniach teologii moralnych, podobnie jak w przypadku opisanych wyżej dubletów e – ь, zapisy z -a- usuwano, uznając je za polonizmy (które na poziomie fonetycznym odzwierciedlały jednak typowe białoruskie akanie), por.: цѣлій (SP.1732: 30v), (POST. 1745: 28v), цѣлый (SP.1732: 31v) × 2, (POST. 1745: 21), (BN.1751: 21v), (BN.1756: 25), цѣлого (POST. 1745: 27v), (BN.1751: 29v), (BN.1756: 25).

Przedstawione wyżej przykłady stosowania grafemu ь w miejscu oczekiwanych [o], [e], a także [a] można traktować jako dążenie do

odzwierciedlenia ikawizmu. Co ciekawe, zjawisko jest poświadczane również w tekście wydanym w Supraślu, a więc poza terenem gwar ukraińskich. Tego typu zapisy mogą być spowodowane wspomnianymi wcześniej czynnikami: wpływem redakcji Leona Kiszki lub chęcią uniwersalizacji tekstu, poprzez zastosowanie omówionej tendencji do niesugerowania wymowy czytelnikowi.

3) Zbliżonym z ikawizmem zjawiskiem artykulacyjnym jest refleksja dawnego jać. W analizowanych tekstach ruskojęzycznych trudno doszukać się konsekwencji w stosowaniu tendencji charakteryzowanych jako białoruskie ([ě] > [e]; na poziomie graficznym oddawane przez wymienne stosowanie grafemów е/ь) czy ukraińskie ([ě] > [i]; wymienne stosowanie grafemów и, і, ї, czy ы/ь). Znak ь stosowany jest w nich dla oznaczenia zarówno na miejscu etymologicznego [ě]: *отвьтъ, слонце и мѣсяць* (SP.1722: 96), (POST. 1745: 95v), (BN.1751: 111), (BN.1756: 86v), jak i etymologicznych [e], [o], [i]/[y]. Najliczniejsze są zapisy ze znakiem ь na oznaczenie etymologicznego [ě] i [i], choć podobnie jak w przypadku odzwierciedlenia innych zjawisk językowych, brak tu konsekwencji.

Litera ь na miejscu oczekiwanego [i]/[y] występuje we wschodniosłowiańskich pierwiastkach i przedrostkach wyrazów rodzimych oraz – szczególnie często – w wyrazach zapożyczonych z języka polskiego lub z greki i łaciny za polskim pośrednictwem, których pisowni w żaden sposób nie regulowała gramatyka języka cerkiewnego: *кнѣги* (SP.1722: 67v), *але: кнѣгы* (POST. 1745: 64v), *книги* (BN.1751: 67), (BN.1756: 60), *на пѣсмѣ* (SP.1722: 102v), (SP.1722: 90), *але: на писмѣ* (POST. 1745: 90), (BN.1751: 104), (BN.1756: 91), *Францьшокъ* (SP.1722: 52), (SP.1732: 53), (POST. 1745: 50v), (BN.1751: 53), (BN.1756: 46). Równie częste są zapisy odwrotne – i pojawia się w miejscu etymologicznego [ě]: *въ огнь вкинути абы згорило* (SP.1722: 28), *але: въ огнь вкинути абы згорѣло* (POST. 1745: 25v), (BN.1751: 26v), (BN.1756: 23v).

Wspomniany brak konsekwencji jest zauważalny nawet na jednej karcie tego samego wydania: *законнькъ* (SP.1722: 13), *але: законникъ* (SP.1722: 13), *от ревьзыи* (SP.1722: 62v) *але: от ревизыи* (SP.1722: 62v), *окольчность* (SP.1722: 38v), (SP.1722: 39) – *околичность* (SP.1722: 38v) × 2, (SP.1722: 39).

Pewną ciekawostką badawczą w tekście *Sobrania...* (1722) jest liczna grupa (ponad 200 przykładów) bezokoliczników, w których zakończeniach zapisano ь (typu: -ь ти). W późniejszych wydaniach zapis grafemu ь w tych pozycjach został usunięty, co z jednej strony jest powrotem do ortografii języka cerkiewnosłowiańskiego, z drugiej zaś – jednoznacznie zaświadcza, że w tej pozycji ь wymawiane ma być jak [i]: приступьти (SP.1722: 9), ale: приступиты (POST. 1745: 8v), приступити (SP.1732: 9v), (BN.1751: 9), (BN.1756: 8), мовьти (SP.1722: 9), ale: мовиты (POST. 1745: 9), мовити (SP.1732: 9v), (BN.1751: 9), (BN.1756: 8). Potwierdza to niejednorodna ortografia tekstu *Sobranie pripadkov...* (1722), w którym, jako wariant do końcówki zapisanej jako -ь ти występują formy na -ити, por.: чиньти (SP.1722: 10), ale: чинити (SP.1722: 8v), мовьти (SP.1722: 9), ale: мовити (SP.1722: 13v).

W efekcie, historycznie nieuzasadnione użycie ь na miejscu [i] w wydaniach teologii moralnej zwłaszcza w wyrazach zapożyczonych, może świadczyć o tym, że artykulacja dźwięku oznaczonego ь jest zbliżona do [i], jak w większości gwar ukraińskich. Wniosek ten nieco kłóci się z obserwacjami Arkadzia Żurauskiego, który na podstawie zapisów równoległego stosowania ы і и в miejscu etymologicznego [ě] w bezokolicznikach stwierdza, że może to być odzwierciedlenie wymowy miejscowej – supraskiej³⁸. Wydaje się jednak, że w tym przypadku można przyjąć, iż zapisy z supraskiego *Sobrania pripadkov* stanowią raczej odzwierciedlenie wymowy autora, Leona Kiszki, który związany był z ziemiami zarówno białoruskimi, jak i ukraińskimi.

Kolejne wydania teologii moralnych, a także inne ruskojęzyczne teksty bazylikańskie wydane w Uniowie i Poczajowie, choć zgodnie z dążeniem do uwzględniania tradycji piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego zostały przeredagowane, stanowią świadectwo artykulacji etymologicznego [ě] jak [i]/[y], zgodnie z fonetyką ukraińską.

Widoczne mieszanie grafemów ь – e, można interpretować z kolei jako odzwierciedlenie artykulacji białoruskiej (zapis dawnego [ě] jako e), ale

³⁸ Por. А. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, т. 1, Мінск 1967, s. 357.

też może świadczyć pośrednio o tzw. ikawizmie (zapis ь w miejscu oczekiwanego [e]). Przykładów pierwszego typu jest znacznie mniej.

Ciekawych obserwacji dostarcza analiza zapisu wyrazu тѣло. O ile we wszystkich wydaniach ma on postać zgodną z normą cerkiewnosłowiańską, to pochodny od niego przymiotnik nie ma już równie konsekwentnego zapisu: paralelnie do form z ь występują zapisy z e. Zjawisko to daje się zaobserwować na dwóch płaszczyznach „poziomej” – w ramach jednego wydania, por. покармъ телесный (SP.1722: 21), (POST. 1745: 21) пожадливость тѣлесная (SP.1722: 24v), (POST. 1745: 21) i „pionowej”- redakcji tekstów w celu usuwania zapisów z grafemem e na rzecz etymologicznego zapisu z ь, np. здравіе телесное (SP.1722: 11v), ale w późniejszych wydaniach już: здравіе тѣлесное (POST. 1745: 14), (BN.1751: 11), (BN.1756: 10), czy: покармъ телесный (SP.1722: 24v), (POST. 1745: 21), i: покармъ тѣлесный (BN.1751: 21v), (BN.1756: 19v), por. ukr. ‘тілесний’. W tym kontekście redakcja tekstów zgodnie z normami cerkiewnosłowiańskimi (przy założeniu, że na gruncie ukraińskim grafem ь artykułowano jak [i]), uwy pukła przykłady wymowy miejscowej.

4) Dla uwy puklenia cech językowych zabytków warto krótko scharakteryzować jakość głosek [r], [c], [t], [d], czy [p], [b], [v], [m], [n], [l]. Z braku możliwości dokonania jednoznacznej charakterystyki głosek przed [e]³⁹ zasadnym wydaje się poddać analizie jedynie połączenia spółgłosek z [i]/[y], [ь]/[ѣ] oraz [a]/[‘a].

W wydaniu z roku 1722 zauważalne jest np. dążenie do ukazania twardego [c] w każdej pozycji – jak w języku białoruskim – niezależnie od pochodzenia wyrazów, por. Тройцы (SP.1722: 09v), столыцы (SP.1722: 45), вдовицы (SP.1722: 73), рожница (SP.1722: 2v).

³⁹ Ortografia zabytków przejęta z okresu staroruskiego nie odzwierciedlała procesu zmiękczenia i stwardnienia spółgłosek przed [e], choć są podstawy, by przypuszczać, że głoski w tej pozycji należałyby wymawiać twardo; O. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, С. Самійленко, І. Тараненко, *Історична граматика української мови*, Київ 1962, s. 170, T. Lehr-Splawiński, *Stosunki pokrewieństwa języków ruskich*, [w:] *Studia i szkice wybrane*, Warszawa 1966, s. 291–293.

Zapisy twardego [c] w wygłosie były jednak jedną z nielicznych, ale często występujących cech fonetyki białoruskiej w piśmiennictwie staroukraińskim⁴⁰. Język ukraiński zachował (na ogół) historycznie miękkie [c'] – z wyjątkiem połączeń z samogłoskami [y] < [i] i [e], ale [c] jest twarde w ukraińskich gwarach poleskich i południowo-zachodnich⁴¹. W tekstach najczęściej występuje ono w korzeniach wyrazów zapożyczonych z polszczyzny i łaciny za pośrednictwem języka polskiego: докторове и цыруликове (SP.1722: 75v), ale: докторове и цыруликове (POST. 1745: 72), докторове и цыруликове (BN.1751: 74), (BN.1756: 64), з` цыны (SP.1722: 30), з` цыни (SP.1732: 30v) ale: з` цины (POST. 1745: 28v), (BN.1751: 28v), (BN.1756: 26v), интенция (SP.1722: 4v), (SP.1732: 5), интенція (POST. 1745: 4), (BN.1751: 4), (BN.1756: 4). Mimo zastrzeżeń dotyczących wymowy gwarowej, zasadną wydaje się uwaga, że o ile w wydaniu z Supraśla (i pierwszym wydaniu z Uniowa) przeważa białoruski typ stwardnienia [c], to kolejne wydania teologii moralnej ukazują ukraiński typ rozwoju głoski.

Podobnie rzecz się ma z odzwierciedleniem twardości/miękkości [r]: mimo chaosu związanego z różnym rozwojem welarności głosek w obu językach, tu również zarysowują się pewne prawidłowości. Wyraźnie widoczne jest to na podstawie analizy połączeń głoski z literami и/ы. O ile *Sobranie* z 1722 roku z licznymi przykładami z ры w różnych pozycjach sugeruje twardą wymowę głoski, to w późniejszych wydaniach trudno o podobną jednoznaczność wniosku. Może to mieć związek z tendencjami do recerkiewizacji tekstu, ale również chęcią odzwierciedlenia wymowy miejscowej, co ilustrowałoby tezę o ukraińskiej/białoruskiej wersji prostej

⁴⁰ Za: У. Анічэнка, *Беларуска-ўкраінскія...*, dz. cyt., s. 133. W zapisie welarnego [c] w zabytkach poleskich XVI–XVII wieku W. Mojsijenko widzi artykulację białorusko-poleską, która jego zdaniem w II poł. XVI – I poł. XVII w. stała się uzusową normą ortograficzną na ziemiach białorusko-ukraińskich, por. В. Мойсіенко, *Фонетична система...*, dz. cyt., s. 382.

⁴¹ *Історія української мови. Вступ. Фонетика*, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Склярєнко (ред.), Київ 1979, s. 314; Артыкуляція твардэго [c] в выгласіе jest cechą gwar poleskich, naddniestrzańskich, podolskich, por. *Атлас української мови*, Кі́їв 1984–2002, т. 3, м. 16, С. Бевзенко, *Українська діалектологія*, Київ 1980, s. 75.

mowy. W efekcie formy typowe dla języka białoruskiego, sugerujące twardą wymowę [r] zamieniano na takie, które sugerowały wymowę miękką: *вперыкъ или Коста* (SP.1722: 16), (SP.1732: 16v), ale: *вперікъ или Коста* (POST. 1745: 14v), *вперікъ или Коста* (BN.1751: 15), (BN.1756: 13v), *прысланый* (SP.1722: 16v), ale: *присланый* (POST. 1745: 15v), (BN.1751: 15v), (BN.1756: 14). Jaskrawo jest to widoczne w formach deklinacyjnych: np. formom *Loc.sg.fem.* zakończonym na -y, w wydaniu z 1722 i 1732 roku odpowiadają formy cerkiewnosłowiańskie, na -i (dla tematów z miękkim [r'] i ь dla rzeczowników z tematami zakończonymi na [r] twarde: *при оstantней Вечеры* (SP.1722: 18v), (SP.1732: 19), ale: *при оstantной Вечери* (BN.1751: 18v), (BN.1756: 16v).

Wpływ dialektów ukraińskich/białoruskich widoczny jest w zapisie kontynuantów [t'] i [d']. Co ciekawe, w wydaniu z 1722 roku (i często powielającego zapisy z tej edycji wydaniu z 1732 roku) można doszukiwać się prób odzwierciedlenia typowo białoruskiego dziekania i ciekania. Nie mowa tu o zapisach z dwuznakiem *дз*, które są ewidentnymi polonizmami (występują zresztą we wszystkich edycjach: *владзу* (SP.1722: 24v), (POST. 1745: 21), (BN.1751: 22), (BN.1756: 19), *дзвонить* (SP. 1732: 53v), (SP. 1751: 53v), (BN.1787: 76), a nielicznych zapisach w wydaniu z roku 1722, poprawionych w kolejnych edycjach (oczywiście i tu wpływ polszczyzny nie jest bezdyskusyjny): *слухати Ціотку* (SP.1722: 110), (SP.1732: 96v), ale: *слухати Тетку* (POST. 1745: 111v), (BN.1751: 128), (BN.1756: 101), (BN.1787:149), *слонце и мьсяць зацмятця* (SP.1722: 96), ale: *с[о]лнце и мьсяць затмятця* (SP.1732: 83), (POST. 1745: 95v), (BN.1751: 111), (BN.1756: 86v).

Warto jednak przede wszystkim zwrócić uwagę na zapisy skłaniające do wniosku o tzw. wtórnym stwardnieniu [d] i [t]. Ciekawym przykładem w tym kontekście jest zapis przywołanej wyżej formy *дытя*. O ile w wydaniu supraskim dominują zapisy etymologiczne z ь, to w późniejszych tekstach – z lingwo geograficznego punktu widzenia wydawanych coraz bardziej na południe (najpierw w Uniowie, następnie w Poczajowie) – widać dążenie do oznaczenia twardości głoski [d], poprzez zapisanie po niej ы. Zapisy tego typu, por.: *окрестити дытя* (SP.1732: 10v), (BN.1751: 6v) i in. są

powszechnie już w uniowskim wydaniu z 1732 roku, a dominują wręcz w edycji poczajowskiej z roku 1751, która pod wieloma względami oddaje mniej fonetycznych cech języka ukraińskiego niż bardzo dobrze je odzwierciedlające wydanie z roku 1745. Może to świadczyć o tym, że tradycyjna ortografia cerkiewnosłowiańska (wspominana recerkiewizacja tekstów), stanowiła środek odzwierciedlenia lokalnych zjawisk językowych, nie zaś cel: redaktorom trudno było zaakceptować zapis odbiegający od artykulacji.

Analizowany przypadek zapisów formy дѣтя świadczy zarazem o jakości głoski [t]. Z jednej strony jej miękkość sugeruje występujący po niej grafem и, z drugiej – jej twardość oznaczona jest grafemем ы: давати дѣтяти имя (SP.1722: 12), давати дітяти имя (POST. 1745: 11v), давати дѣтяти имя (BN.1751: 11), давати дитяти имя (BN.1756: 10v). Zapisy twardego [t] w *Pouczeniu o svjatyh tajnach...* (1745) są niemal normą, w każdym razie są dominujące, co wyraźnie widać w zapisach końcówki infinitiwu w postaci -ты: святитыся (POST. 1745: 53v), ale: святитися (SP.1722: 56), (BN.1751: 56v), (BN.1756: 49), арендоваты (POST. 1745: 149). Grafem ы po [t] w wydaniu uniowskim z roku 1745 zapisany jest również w końcówkach innych części mowy: по смерты (POST. 1745: 109), ale: по смерти (SP.1722: 107v), (BN.1751: 125v), (BN.1756: 99).

Zdecydowanie rzadziej występują zapisy stwardniałego [t] w wydaniach teologii moralnych z 1751 i z 1756 roku. Oczywiście i tu zdarzają się odstępstwa, czasem forma z -ты w wydaniach z lat 1751 i 1756 powtarza zapis z roku 1745: мѣти (SP.1722: 15v), ale: мѣты (POST. 1745: 14v), (BN.1751: 14v), (BN.1756: 13v), крестити дѣти (SP.1722: 13v), ale: креститы дѣты (POST. 1745: 13), (BN.1751: 13v), (BN.1756: 12).

Większość analizowanych wydań bazylikańskich odzwierciedla cerkiewnoruski zapis w postaci połączeń ки, ги, хи. Wyjątek znów stanowi wydanie z roku 1745, gdzie dominują zapisy: кы, гы, хы. Trudno je objaśnić wpływem normy cerkiewnosłowiańskiej, występują one bowiem w wyrazach różnego pochodzenia, por.: зневагы (POST. 1745: 21v), ale: зневаги (SP.1722: 24v), (SP.1732: 25v), (BN.1751: 22v), (BN.1756: 20v), Бобкы (POST. 1745: 15), ale: Бобки (SP.1722: 16), (BN.1751: 15), (BN.1756: 13v), научите вся языкы (POST. 1745: 6), ale: научите вся языки (SP.1722: 6v),

(BN.1751: 6), (BN.1756: 7), чинилы еретики (POST. 1745: 13), ale: чинили еретики (SP.1722: 13v), (BN.1751: 13), (BN.1756: 12). Daje to podstawy do twierdzenia o użyciu normy cerkiewnoślowiańskiej dla przekazania zjawisk języka rodzimego.

Wydania teologii moralnej z lat 1732, 1745, 1751 i 1787 odzwierciedlają również stwardnienie głosek wargowych [b], [v], [m] oraz głosek [l], [n], por.: ворожбыцтво (SP.1732: 92), ale: воробыцтво (SP.1722: 105), отбырали (BN.1751: 64v), (BN.1756: 56v), (BN.1787.88v), ale: отбърали (SP.1722: 63v), отбиралы (POST. 1745: 62v), оучинкамы (POST. 1745: 102), ale: оучинками (SP.1722: 103), (BN.1751: 115v), (BN.1756: 92v), хльбовы (POST. 1745: 28v), ale: хльбови (SP.1722: 31v), (SP.1732: 32), (BN.1751: 30v), (BN.1756: 27).

Wydanie z roku 1745 znakomicie odzwierciedla również stwardnienie głosek [n] i [l], sporadycznie zaznaczone w innych tekstach: для боязны (POST. 1745: 10), ale: для боязни (SP.1722: 10v), (BN.1751: 10), (BN.1756: 09v), гръшилы (POST. 1745: 33), ale: гръшили (SP.1722: 37v), (BN.1751: 34v), (BN.1756: 30).

Zapisy z ruskojęzycznych druków bazylikańskich prowadzą do wniosku o istnieniu opozycji [d] – [d'] i [t] – [t']. W połączeniu z i spółgłoski [d] i [t] wykazują tendencje do dyspalatalizacji. W wydaniach teologii moralnej z lat 1732, 1745, 1751, 1756 i 1787 występują ponadto zapisy odzwierciedlające stwardnienie innych spółgłosek: [b], [n], [m], [v], co nadaje zjawisku ukraiński charakter. Z kolei nieliczne przykłady odzwierciedlenia ciekania i dziekania, szczególnie w tekście z Supraśla, dają podstawę do tezy o próbie odzwierciedlenia gwary miejscowej w tekstach. W rejonie Supraśla występują gwary przejściowe – białorusko-ukraińskie, co tłumaczy rozchwianie zapisu.

5) Wzdłużenie spółgłosek, zjawisko dawne, będące jednym z efektów zaniku jerów, występuje zarówno w języku białoruskim jak i ukraińskim. Jest ono dobrze, choć na różne sposoby odzwierciedlone w wydaniach teologii moralnej. Istotnym w tym kontekście jest szczególnie wydanie z 1745 roku, w którym rzeczowniki w Acc. sg. przyjmują końcówkę -'a, typową dla fleksji ukraińskiej, por.: мѣты стараня (POST. 1745: 51), ale: мѣти старан'е

(SP.1722: 52v), (SP.1732: 54), (BN.1751: 54), (BN.1756: 46v), збожа молоти въ млинахъ (POST. 1745: 110v), ale: збоже молоти въ млынахъ (SP.1722: 109), (SP.1732: 96v), (BN.1751: 126), (BN.1756: 100v), казаня правиты (POST. 1745: 51), ale: казане правѣти (SP.1722: 52v), казане правити (BN.1751: 54), (BN.1756: 46v).

Zakończenie

Analiza kolejnych redakcji ruskojęzycznej teologii moralnej, przygotowanych w różnych ośrodkach drukarstwa bazylińskiego (Supraśl, Uniów i Poczajów), mimo sygnalizowanych zastrzeżeń (dysproporcji w liczbie tekstów z dwóch różnych areałów językowych; ich recerkiewizacji), dobrze ilustruje tezę o istnieniu w XVIII wieku dwóch wariantów prostej mowy – jej wersji białoruskiej i ukraińskiej. Określenie prosta mowa, synonimiczne z terminem język ruski było przez pisarzy stosowane dla określenia języka, którym się posługiwali już od XIV wieku. Mimo świadomości różnic dialektalnych na obszarze zachodnioruskim nie widziano zapewne potrzeby stosowania innej nazwy swojego języka, tak jak nie widziano potrzeby nazwania grupy etnicznej, zamieszkującej wschodnie rubieże dawnej Rzeczypospolitej pojęciem węższym niż Rusini. Służyły temu dookreślenia w postaci ziem, z których pochodzili (Wołyń, Kijowszczyzna, Wileńszczyzna itp.). Nie znaczy to jednak, że był to – mimo wspólnej nazwy jednolity system językowy. Zauważono to przy okazji badań już XIV–XV wiecznych zabytków, wskazując jednoznacznie istnienie dwóch tradycji językowych starobiałoruskiej i staroukraińskiej. W tym kontekście język starobiałoruski jest niczym innym jak – prostą mową stosowaną przez pisarzy dzisiejszych ziem białoruskich, język staroukraiński zaś, to prosta mowa w wariacie ukraińskim. Języki te występowały w formie ustnej i pisanej, która – co jest typowe dla języka literackiego – była bardziej opracowana, w związku z czym sprawia wrażenie pewnej sztuczności. Było to spowodowane dążeniem do uniwersalizacji zapisu przy świadomości różnic dialektalnych prostej mowy na ogromnym obszarze przy braku norm/kodyfikacji tego języka, czy przynależnością

tekstów do różnych rodzajów i gatunków piśmiennictwa. Jest oczywiste, że teksty związane z życiem ludzi świeckich (poradniki czy dokumenty) będą w większym stopniu nasycone np. leksyką ludową niż teksty o charakterze religijnym w języku ruskim, przy opracowaniu których korzystano z tekstów w języku cerkiewnosłowiańskim.

Przy okazji warto doprecyzować przyczynę nazwania ukraińskiego wariantu prostej mowy scerkiewizowanym i białoruskiego – spolonizowanym. Wynika to z szansy, które dawała opracowana już ortografia tych języków na odzwierciedlenie cech żywych języków białoruskiego i ukraińskiego. Zdaje się bowiem, że stosowanie kalek z języka polskiego (dla piśmiennictwa białoruskiego), bądź wzorowanie się na piśmiennictwie cerkiewnosłowiańskim, recerkiewizacja tekstów (dla tradycji ukraińskiej) było środkiem dla odzwierciedlenia rodzimych cech języka – nie zaś celem redaktorów (polegającym na polonizacji czy cerkiewizacji tekstów).

Zaproponowana tu analiza XVIII-wiecznego ruskojęzycznego drukarstwa bazylińskiego umożliwi sformułowanie kilku wniosków na temat funkcjonowania języka literackiego na obszarze dzisiejszej Białorusi i Ukrainy w XVIII wieku. Przede wszystkim prowadzi ona do zmiany optyki na rozwój języków/kultur białoruskiej i ukraińskiej. Unaocznia, że tradycja piśmiennicza prostej mowy w XVIII wieku nie wygasa, a ewolucyjnie rozwija się w kierunku współczesnego języka białoruskiego/ukraińskiego. Nie można oczekiwać po tych tekstach pełni sformułowań czy konstrukcji gramatycznych typowych dla współczesnych języków, pełno w nim archaizmów czy śladów dawnej tradycji piśmienniczej, lecz analogiczne zjawiska można obserwować w XVIII-wiecznym piśmiennictwie polskim, które przecież stało na znacznie wyższym poziomie rozwoju.

Warto też odnotować, że stosowanie terminów język starobiałoruski lub staroukraiński, słuszne skądinąd ze względów systematyzacyjnych, wprowadziło jednak pewien zamęt terminologiczny. Jeśli jednak przyjmujemy funkcjonowanie języka starobiałoruskiego (przez ówczesnych nazywanego językiem ruskim czy prostą mową) i funkcjonowanie odrębnego języka staroukraińskiego (także nazywanego przez ówczesnych pisarzy językiem ruskim czy prostą mową) to powinniśmy przyjąć, że niezależnie od identycznych

określeń funkcjonowały nie dwa warianty jednego języka tylko dwa języki o tej samej nazwie, które można by wzorem sformułowań staroukraiński/starobiałoruski nazwać ukraińską/ białoruską prostą mową.

Taki wniosek dodatkowo uzasadnia stan współczesny (choć oczywiście nie mamy tu do czynienia z bezpośrednią kontynuacją prostej mowy, ale raczej analogią zjawisk): nosiciele gwar białoruskich i ukraińskich określają swój język prostą mową, która w obu przypadkach jest odrębnym systemem językowym.

**Belarusian and Ukrainian variants of prosta mova of the 18th century
or Belarusian and Ukrainian prosta mova of the 18th century?
(on the material of moral theology from Suprasl, Uniev and Pochaev)**

SUMMARY

The sources of research in this article are the subsequent editions of moral theology published in Ruthenian language / prosta mova printed in basilian typographies in the 18th century. They appeared in various centers: Suprasl, Uniev and Pochaev. The aim of this article is to analyze and compare these texts in terms of occurrence of the Belarusian or Ukrainian language features. The results of the analysis serve as a basis for assessing the quality and character of prosta mova in the eighteenth century.

Słowa kluczowe: prosta mowa, bazylianie, drukarstwo, XVIII wiek, teologia moralna.

Keywords: prosta mova, Basilians, typography, 18 century, moral theology.